

- борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. – М., 1984.
11. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
 12. Буцук А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957.
 13. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.
 14. Руссановский А.К. Имена Грушевцы и Будки (Подольской губ., Ямпольского и Винницкого уездов). – К., 1897.
 15. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДДАК України). – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
 16. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
 17. Тростянецкое имение Л.Е. Кениг и н-ки. – Х., 1913.
 18. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
 19. ЦДДАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
 20. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
 21. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5038.
 22. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1906.
 23. Отчёты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губ. за 1911 год. – Екатеринослав, 1912.

В.О. Коваленко

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Селянське питання у пореформеній Росії залишалося одним із актуальних як з економічної, так і політичної точок зору. В економічній думці порізнному визначалися перспективи розвитку як селянства, так і сільського господарства в цілому. Деякі ідеї стали основою політичної практики, деякі залишилися лише як зразок теоретичної моделі.

Історіографія обраної теми не досить широка. Проте існує ряд праць, у яких тією чи іншою мірою висвітлені окремі сюжети. Так, В.В. Зверев досліджує теоретичну спадщину російських економістів М. Даніельсона і В. Воронова, з'ясовує спільні та відмінні риси їх концепцій [1]. Л.П. Горкіна – історію політичної економії в Україні, зокрема місце аграрного питання серед наукових пошуків провідних дослідників-економістів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [2]. В.Г. Сарбей розкриває наукову діяльність М. Зібера, його економічні ідеї та погляди [3]. Економіко-психологічні ідеї П.Б. Струве проаналізовано у працях І.Є. Задорожнюка [4]. “Український” період у діяльності всесвітньовідомого науковця, економіста М. Туган-Барановського, концептуальні положення його теорії

щодо майбутнього селянства висвітлює В.М. Мойсієнко [5]. Оригінальну концепцію селянського господарства А.В. Чаянова досліджено Н.А. Гоголіною [6]. Однак спеціального комплексного дослідження немає.

Отже, метою цієї статті є висвітлення поглядів провідних економічних діячів на селянську проблему в Росії, їх спільних та відмінних рис.

З другої половини 80-х років ХІХ ст. у соціально-економічній думці Росії починають домінувати ідеї ліберального народництва. Цьому сприяв розвиток капіталістичних відносин в країні, які зумовили посилення диференціації селянства. Ліберальні народники були фактично виразниками інтересів сільської буржуазії. Свою економічну теорію пов'язували з ідеєю некапіталістичного шляху розвитку Росії. Їх ідеалом було міцне селянське господарство, яке протиставлялося капіталістичному. Ставилася вимога розширення селянського землеволодіння, впорядкування орендних відносин, надання селянам позичок. Отже, фактично йшлося про створення умов, необхідних для капіталістичного розвитку сільського господарства [7, 287–288].

Щодо поглядів відомих економістів М. Даніельсона і В. Воронова, то головні розбіжності у їх підходах до оцінки впливу капіталізму на селянське господарство стосувалися соціальної сфери. Вони погоджувалися з тим, що йшов процес втягнення сільськогосподарського виробництва в товарно-грошові відносини, що село перетворювалося у фінансовий резервуар капіталістичної еволюції країни. Однак розшарування селянства оцінювали по-різному. М. Даніельсон вказував на поглиблення майнової нерівності, що серед селян відбувається процес диференціації на два якісно відмінні прошарки: домогосподарів, що мають хоча б якесь господарство, і незаможних, які, не маючи худоби, повинні припинити обробіток своєї землі. В. Воронов, навпаки, відкидав суттєве соціальне розшарування в середині села. Основна боротьба, згідно його висновків, велася не між двома крайніми угрупованнями селян (багатими і бідними), а між масою дрібних господарів в цілому, з одного боку, і якимись ворожими силами – з іншого. При цьому всі селяни рівною мірою відчували негативний вплив зовнішніх умов існування. Та все ж таки, на відміну від М. Даніельсона, В. Воронов наполягав на відносній стійкості селянського господарства, його більш значній протидії зовнішнім впливам [1, 164].

Вчені не вважали соціальне розшарування процесом, що завершився в 70-90-ті роки ХІХ століття, про це говорити було ще рано. Тому одним із головних дорікань, яке закидав В. Ленін народницьким економістам, було нерозуміння ними того, що селянство повністю розкололося на протилежні групи. В своїх працях М. Даніельсон і В. Воронов поставили цілий ряд питань, пов'язаних із особливостями розвитку російського капіталізму, зокрема проблему

переходу до ринкової економіки в країнах з переважно аграрним способом виробництва, межі протидії традиційного селянського господарства капіталістичним законам ринку та інші [1, 164–165].

Вчені-економісти ліберально-народницького напрямку у своїх працях значне місце приділяли аграрному питанню, зокрема проблемі збереження общини. М.О. Коблюков, наприклад, вважав відробітку формою поєднання інтересів поміщиків і селян, а О.С. Посніков виступав за збереження общини, розширення її меж за рахунок державних земель [7, 289].

Відомий український вчений-економіст І. Вернадський, вбачаючи у селянській общині з усіма її атрибутами (пополосне землекористування, переділи землі, кругова порука та примусове ведення господарства) середньовічний пережиток, відживаючу форму, що гальмує розвиток сільського господарства в країні, різко виступав проти її збереження [2, 109].

Цю ж точку зору поділяв і Д. Струков. Він більше 20 років працював інспектором сільського господарства південних губерній, де понад 90% землі перебувало в общинному землекористуванні. Посилаючись на вітчизняний та західноєвропейський досвід землекористування, Д. Струков у своїх “Зауваженнях на проект про охорону лісів та луків” доводив, що община вже розпадається і цим користується у своїх інтересах заможна частина селянства. Селянська община обмежує господарчу діяльність кожного селянина, його особисту ініціативу й усілякі видатні здібності. Д. Струков, як й І. Вернадський, був прихильником вільного особистого селянського володіння землею. Він розвивав ідею про доцільність роздріблення поміщицьких маєтків шляхом продажу частини землі або передачі її в оренду селянам, тобто перебудови сільського господарства на засадах селянського господарства фермерського типу [2, 108–109].

Противником общини був М.Х. Бунге – відомий вчений-економіст, міністр фінансів Росії 1881–1886 рр. [8, 510]. Визначивши общину як пережиток, що знайшов свій вираз у народній свідомості, він відкидав будь-яку можливість переходу на її основі до колективного землеробства у кооперативних (артільних) формах [2, 109]. М.Х. Бунге вважав конкуренцію основою капіталістичного способу виробництва, виступав проти обмеження приватної власності. Лише вільний розвиток промисловості й торгівлі, на його думку, міг забезпечити розквіт творчих сил суспільства [3, 79]. Тому обмеження, що стосувалися власності на землю, порядку її придбання, відчуження, отримання у спадок, М.Х. Бунге вважав перешкодою до вільного користування землею [9, 155].

У 1894 році вийшла книга П.Б. Струве, яка схвилювала всю Росію невідомим до того тлумаченням “проклятого” для країни аграрного питання. Її лейтмотивом була критика народництва і утвердження

нового різновиду “об’єктивного” соціального аналізу – марксизму [4, 149]. П. Струве намагався виявити багатий потенціал “общинного духу”. Він відзначав, що крайній індивідуалізм породжує велику кількість асоціацій. Індивідуалізм і асоціація, таким чином, ніяк не суперечать один одному, навпаки, вони знаходяться між собою в необхідному історико-психологічному зв’язку. Коли це так, то натуральне і мінове господарства психологічно не врівноважені: перше можливе на началах общинності, друге допускає співвідношення начал індивідуалізму і общинності; в першому особливість придушується общиною, в другому – зливається з духом общинності через асоціації [4, 150]. Вчений доводив, що бажання і вимога зберегти общину і “народне виробництво” в плані економічної політики означає їх підтримку з боку держави; у свою чергу така підтримка, стримуючи розвиток народного господарства, посилює позиції держави і підриває статус інтелігенції. “Мої особисті симпатії зовсім не на стороні економічно міцного, пристосованого до товарного виробництва селянства. Але я не можу не бачити, що політика, направлена на створення такого селянства, буде єдиною розумною і прогресивною політикою, так як вона піде назустріч історично невідворотному процесу капіталістичного розвитку” [4, 151].

Основні положення марксизму щодо історичної долі селянського господарства, кооперації в цілому й виробничої кооперації та її ролі в умовах капіталізму, а також у майбутньому соціалістичному перетворенні сільського господарства викликали серед російських та українських науковців неоднозначну реакцію. Представники ліберального народництва почали широко застосовувати критику К. Марксом капіталістичного господарства та соціальних наслідків його розвитку для того, щоб довести необхідність і можливість обминути цей етап суспільного розвитку. Вони пропонували використати ті можливості, які вони вбачали в російській зрівняльній общині, запобігти пролетаризації селянства шляхом розвитку артільних форм кооперації. Для України ці погляди були нетиповими. Їм віддали певну данину лише окремі представники відомої плеяди українських земських діячів та статистів: М. Левитський, П. Червинський та ін. У цілому ж демократично налаштовані земські діячі, які були стійкою опозицією економічній політиці російського царату, не сприйняли ні насаджуваних ним до початку XX століття “общинних ідеалів”, ні марксистської аграрної програми [2, 121–122].

Ідеалом сподвижників марксизму завжди було велике державне господарство: “Існуюче ще велике землеволодіння, – писав Ф. Енгельс у 1873 році, – дасть нам бажану основу для того, щоб за допомогою асоційованих працівників повести землеробство у великому масштабі, при якому тільки й можливе застосування всіх сучасних допоміжних засобів, машин і т. д., і тим самим наочно показати дрібним

селянам переваги великого господарства на засадах асоціації”. Для переходу дрібного селянства до цієї форми сільськогосподарського виробництва К. Маркс передбачав ряд заходів з боку пролетаріату, “які в зародку полегшують перехід від приватної власності на землю до власності колективної, так, щоб селянин сам прийшов до цього господарським шляхом” [2, 120 – 121].

Неоднозначне ставлення до різних складових марксистського економічного вчення виявилось у працях пропагандиста та популяризатора марксизму в Росії та Україні М. Зібера. Він вніс значний вклад у розвінчання народницьких ілюзій щодо можливості некапіталістичного розвитку країни та виключної самобутності російської общини, розкрив існування останньої, подібно до такого ж суспільного інституту в країнах Західної Європи, як закономірний етап на шляху утворення дрібної селянської власності. Він був переконаний у перевагах великого сільського виробництва, у його перемозі над дрібним селянським господарством. Останнє, на думку М. Зібера, буде поглинуте і витіснене крупним землеробством [2, 122–123].

Відомий мислитель, науковий діяч С.А. Подолинський свої сподівання в галузі соціально-економічних перетворень в українському селі пов’язував з ідеєю виробничого кооперування. Він вбачав його окремі засади в передільній російській общині з її круговою порукою (хоча добре бачив наростаючі в ній процеси майнового розшарування селянства). Він навіть віддавав їй перевагу порівняно із значно поширеним в Україні подвірним землекористуванням. Ідеал С.А. Подолинського – велике колективне господарство із спільною власністю на землю й інші засоби виробництва, спільною працею та розподілом за нею. Заперечуючи приватну власність на землю (велику і дрібну), він у той же час висловлювався як проти її націоналізації, так і муніципалізації. Майбутній суспільно-економічний лад він вбачав у формі федерації промислових і сільськогосподарських громад із передачею їм засобів виробництва [2, 125 – 126].

В історії світової економічної думки почесне місце займає наукова спадщина М.І. Туган-Барановського (1865 – 1919 рр.). У багатьох його працях досліджено низку складних економічних проблем, починаючи з теорії цінності й закінчуючи теорією розподілу [5, 10]. У роки перебування на Полтавщині М. Туган-Барановський був повітовим і губернським земським гласним, брав активну участь у широко розгорнутому урядом на той час, напередодні столипінських реформ, обстеженні стану й потреб сільського господарства і, звичайно, продовжував наукову діяльність. Він глибоко вникав у життя українського села, прагнув зосередити увагу урядових кіл на своєрідності його умов, на соціально-економічних та культурних потребах селянства. Його глибоко хвилювали проблеми земельної реформи, що готувалася урядом, програми і пропозиції щодо реформи різних соціальних груп, партій тощо. Показовим у цьому відношенні є опублікована у 1906 році в журналі “Мир божий” стаття “Земський учитель в Лохвицьком уезді (Письмо из Лохвицы)”, а також підготована ним записка щодо державної

організації переселенської справи в Україні, зокрема в Полтавській губернії [10, 83].

Вчений проаналізував проекти земельної реформи, починаючи від кінця XVII століття (ідеї Томаса Спенса) і до надзвичайно популярних ще на початку XX століття ідей Генрі Джорджа щодо націоналізації землі в різних її варіантах та окреслив власну позицію. Всі проекти М. Туган-Барановський оцінював передусім з точки зору їхньої відповідності інтересам основної маси землеробів – дрібних фермерів та селянства. Саме такий підхід вченого заперечував ідею націоналізації землі перш за все як акту, спрямованого на ліквідацію не тільки великого, але й дрібного землеволодіння, тобто позиції лівої соціал-демократії. Остання ґрунтувалася на догматичному сприйнятті положення марксизму про неминучу загибель у близькому майбутньому дрібного селянського господарства [5, 10]. У цьому зв’язку вчений звернув увагу на ті явища сучасної йому дійсності, що не вкладалися у висновок К. Маркса щодо тенденцій і наслідків концентрації та централізації суспільного виробництва. В сільському господарстві не спостерігалось нічого подібного до концентрації та централізації виробництва, які були характерні для еволюції промисловості. Сільське господарство не тільки не знищувалося крупним капіталістичним землеробством, але навіть зростало в більшості випадків за рахунок останнього. Серед причин цього М. Туган-Барановський, як і більшість дослідників того часу, вбачав ряд природних і суспільно-економічних факторів: своєрідність землеробства, відмінність його технічних та економічних умов. Висновки вченого ґрунтувалися на історико-емпіричному дослідженні процесів еволюції сільського господарства в Росії та Україні, вони свідчили про помилковість уявлень К. Маркса щодо закономірності аграрної еволюції, тому що “Капітал” написаний в Англії і аграрне питання є прогалиною, оскільки тут сільське господарство перебувало зовсім в інших умовах [11, 78 – 79]. М. Туган-Барановський наголошував на нереальності марксистських уявлень, підкреслював факт стійкості трудового селянського господарства та необхідність здійснення земельної реформи в інтересах його підтримки і розширення. З цього часу аграрна складова економічної теорії стає предметом пильної уваги вченого до останніх днів його життя і діяльності [5, 10].

Інший відомий економіст – А.В. Чайнов – увійшов у історію аграрної економічної науки як засновник концепції некапіталістичного шляху розвитку селянства, творець теорії трудового селянського господарства. Організаційно-виробничий напрям, яскравим представником якого був А. Чайнов, зародився на початку XX століття і був тісно пов’язаний з практичною діяльністю агрономів. Ця наукова течія формувалася як частина практичної агрономії. Основним предметом вивчення для представників організаційно-виробничої школи було сімейне селянське господарство, що не використовувало найманої праці [6, 35].

Одне з основних положень своєї майбутньої теорії – положення про особливу мотивацію селянського сімейного господарства і його специфічну некапіталістичну природу – А. Чайнов почав розробляти після закінчення сільськогосподарської

академії. У 1912 році в роботі “Нариси по теорії трудового господарства” він розробив положення про те, що кожне трудове господарство має природну мету своєї продукції, яка визначається співрозмірністю річної праці зі ступенем задоволення потреб працюючої сім’ї. Вчений, визнаючи залежність між кількістю робочих рук і розмірами земельної ділянки, довів, що добробут селянської сім’ї залежить не від розмірів земельної ділянки, а від кількості робітників і споживачів у сім’ї. Таким чином, ще до революції А.В. Чаянов окреслив основи майбутньої сімейно-трудової теорії, розробив основні її аспекти [6, 36 – 37].

Академік В. Косинський у своїй надзвичайно актуальній, пов’язаній з аграрною кризою в країні, праці “До аграрного питання. Селянське і поміщицьке господарство” вперше зробив спробу дослідити техніко-економічну природу селянського і поміщицького господарства, щоб віднайти причини кризи. Щодо селянського господарства, зробив далекоглядний висновок про цілком життєздатну, сильну і здатну до розвитку форму підприємства, яке може витримати різні негаразди господарського життя краще, ніж велике капіталістичне сільськогосподарське підприємство [12, 134 – 135]. В. Косинський зазначив, що причини, які викликали аграрну кризу, перебувають поза природою селянського господарства і з ним органічно не пов’язані. Головним фактором, що руйнував селянський добробут, вчений вважав передусім успадковане від реформи 1861 року малоземелля і незадовільний культурно-правовий стан, в якому перебувало селянство Росії. Він виступав за збільшення селянського землеволодіння, що буде сприяти покращенню техніки сільськогосподарського виробництва, знищенню оренди і зменшенню податків. Вчений наполягав на необхідності мирного еволюційного шляху розвитку селянського господарства [12, 135]. Він офіційно вступив до кадетської партії, прихильність до якої здавна відчував. У вересні 1913 року В. Косинський брав участь у Першому Всеросійському сільськогосподарському з’їзді в Києві з доповіддю “Декілька слів з приводу еволюції в сільському господарстві”. В.І. Ленін піддав його виступ нищівній критиці, заперечуючи мирний шлях розвитку селянського господарства взагалі. З цього часу В.А. Косинський вже мав “буржуазне” забарвлення, що позначилося на його долі у роки радянської влади [12, 136 – 137].

Таким чином, селянське питання та шляхи його вирішення стали об’єктом наукового дослідження цілої плеяди як російських, так і українських економістів у другій половині XIX – поч. XX ст. Ними був розроблений цілий ряд концепцій та теорій, які стали базою майбутнього наукового пошуку.

1. Зверев В.В., Н.Ф. Даниельсон, В.П. Воронцов: капитализм и пореформенное развитие русской деревни // Отечественная история. – 1998. – №1.

2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX – перша третина XX століття. – К., Наукова думка. – 1994.

3. Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї й тишиної епохи // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – с. 79–91.

4. Задорожнюк І.Е. Економіко-психологические идеи П.Б. Струве // Психологический журнал. – 1995. – Т.16., №1.

5. Мойсієнко В.М. “Український” період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського

(1901–1904 роки) // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 10–11.

6. Гоголина Н.Л. Концепція крест’янського господарства А.В. Чаянова // Вестник Моск. ун-та. С.История. – 1993. – №4. – С. 35–46.

7. Історія економічних учень: Підручник. – К.: КНЕУ, 1999. – 564 С.

8. С.Ю. Витте. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 С.

9. Українська економічна думка. Хрестоматія. – К.: Знання, 1998. – 448 С.

10. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України. – 1993. – №11. – С. 80–87.

11. Горкіна Л.П. Економічна теорія марксизму в системі економічної науки на Східній Україні на зламі XIX–XX століття // Економіка України. – 1992. – №6. – С. 75–81.

12. Матвеева Л. Академік Володимир Косинський // Київська старовина. – 1998. – №6. – С. 130–145.

В.О. Куліков

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Актуальність вивчення історії селянського господарства періоду другої половини XIX – початку XX ст. визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Селяни становили близько 9/10 від усього населення, рівень їхнього життя та ефективність господарювання позначалися на таких важливих показниках, як забезпеченість населення продуктами сільського господарства, ємкість і розмір внутрішнього ринку, середній культурний рівень населення тощо.

Вивчення історії селянського господарства завжди було в центрі уваги української та російської історіографії. Аналізуючи становище селянського господарства – основного виробника валової та товарної сільськогосподарської продукції – дослідники однозначно у висновках про низький рівень народного добробуту, відсталість та недостатність матеріально-технічної бази селянського господарства, незадовільний культурний рівень селян. У визначенні причин такого становища історики розходяться. Так, народники вважали основними причинами тяжкого становища селянства руйнування общини, соціальну диференціацію та проникнення у село товарно-капіталістичних відносин. Марксистки – навпаки – напівфеодальний характер аграрного ладу, наявність у ньому значної кількості феодальних пережитків, до головних із яких вони зараховували поміщицьке землеволодіння і пов’язану з ним відробіткову систему. На думку дослідників ліберального напрямку, суть проблеми полягала у низькому культурному рівні сільського населення, відсутності свободи пересування і т. ін.

На початку XX ст. низка проблем в аграрному секторі України, як і всієї Російської імперії, набула особливої гостроти. У літературі ця проблема отримала назву так званого „селянського” або „аграрного” питання. Вивченню аграрного питання в межах усієї Росії й України присвячено велику кількість робіт [1 – 7]. Однак на сьогодні проблема залишається не до кінця з’ясованою.